

L'ESPORT I EL TURISME: UN CAMP FASCINANT

Oriol Sallent,
Llicenciat en Educació Física.

Resum

Amb aquest article es pretén donar una visió de les relacions que s'estableixen entre l'activitat turística i l'esportiva com a conseqüència de l'evolució de tots dos àmbits; una relació que, dia a dia, implica més i més sectors de la nostra societat. Aquest nou camp està ple de possibilitats per als llicenciats en Educació Física, que van de l'empresa pública a la privada, de l'animació a la docència. Podem afirmar que s'obre un àmbit amb grans oportunitats.

En primer lloc, donarem una visió general introductòria de la relació que s'estableix entre l'esport i el turisme i parlarem de la seva possible evolució. A la part principal exposarem quin és i què pot esdevenir el paper del llicenciat en Educació Física en aquest camp.

Consideracions sobre les relacions entre l'esport i el turisme

Les relacions entre l'activitat esportiva i la turística tenen una llarga his-

tòria. Actualment però, es concreten en noves dimensions a causa de l'augment d'una població que demana vacances actives, per l'aparició d'una nova oferta en la pràctica de noves activitats durant les vacances, i per l'elecció de centres d'estiueig per part del turista segons les seves possibilitats i facilitats esportives (De Knop, 1988).

Tot això és causa de les transformacions quantitatives i qualitatives del lleure. D'una banda hi ha un creixement molt important del temps lliure i una disminució progressiva de les hores de feina. Això es pot veure a la

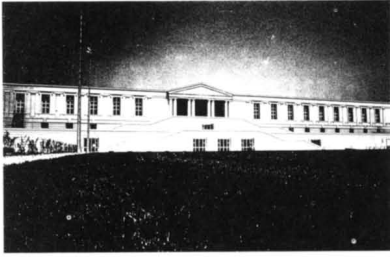
taula 1, on es mostra l'evolució de l'ús del temps a la Gran Bretanya: s'observa una davallada important del temps dedicat al treball remunerat i, paral·lelament, un creixement del temps d'oci.

D'altra banda assistim a un canvi en la concepció d'aquest temps de lleure. Sigui per l'augment d'aquest temps o pels canvis en els valors que regulen la nostra societat, el lleure es comença a viure d'una altra manera. Això és així perquè el consum de masses ha fet possible que amplis sectors de la població accedissin a activitats que abans es consideraven ostentoses, com són viatjar, fer turisme o

Taula 1. CANVIS EN L'ÚS DEL TEMPS A LA GRAN BRETANYA DE 1961 A 1984 (EN MINUTS/DIA)

Treball remunerat	- 43 min. / dia
Activitats domèstiques	- 38 min. / dia
Oci a fora de casa	+ 25 min. / dia
Compres i transport	+ 30 min. / dia

* Font: "Gershung", citat per Emilio Fontela al III Congrés Català del Comerç. Setembre 1987.

practicar esport (García Ferrando, 1986). La passivitat deixa lloc a una vivència més activa de l'oci. Així "en la nostra societat, el temps fora de la feina ja no es redueix als moments dedicats al restabliment i a la formació complementària. Hi ha, per tant, una ampliació important del sentit d'actuar", un intent d'autorealitzar-se i de domini creatiu que esdevenen una finalitat per si mateixos (Puig, 1990). A aquesta tendència l'acompanya una preocupació creixent per la higiene, la salut i l'estètica personal, i una reacció contra les massificacions urbanes que impulsa a un retorn cap a la natura i els seus ritmes. Es tracta, en fi, d'un temps "viu, creador i personal" (OMT, 1985). Es passa, en paraules de Fromm, del temps alliberat al temps alliberador, del "temps lliure de" a la "llibertat per a" (Racionero, 1983). Aquesta profunda transformació té una influència decisiva en l'activitat esportiva i turística perquè crea uns tipus especials d'oci, amb formes i funcions pròpies, en contextos i amb orientacions específiques que tenen molts punts en comú. (Ambdós són fenòmens característics de la nostra societat de masses: el turisme esdevindrà ineluctablement la propera primera indústria mundial, mentre que l'esport es consolida com la principal activitat recreativa. Tots dos fenòmens han sofert també evolucions importants que expliquen les noves relacions que han establert mútuament.)

La transformació de l'esport

L'interès creixent per l'esport i la seva pràctica és evident i científicament demostrable. Les investigacions sobre el tema en l'àmbit estatal de García Ferrando són prou conegudes i no és

l'objecte d'aquest article tractar-lo. Però cal dir que l'esport està vivint un desenvolupament que el porta a configurar un "sistema social propi i peculiar, un sistema interdependent de grups i persones amb conductes coordinades i contraposades" (Baitsch, 1974). L'esport evoluciona cap a un sistema obert en què poblacions diverses per diferents motius tenen unes necessitats diferents que per ser satisfetes cal planificar, organitzar i posar en pràctica (Heinemann, 1986).

Així, l'esport, d'alguna manera, perd la seva identitat (la distinció entre esport i altres formes d'activitat en el lleure és cada cop menys clara) i la seva autonomia (integrant-se més i més en altres organitzacions, programes i àmbits, com el turístic).

D'altra banda, l'esport actual ha desbordat els territoris que li havien estat assignats. S'observa, en aquest sentit, l'assignació d'un valor diferent a l'espai: la tria del lloc on desenvolupar l'activitat física ja no es fa en relació a la distància sinó en allò que el lloc possibilita, significa i permet. La distància deixa de ser un obstacle a mesura que l'esport penetra en els modes de vida, això és, en relació inversament proporcional a l'adquisició d'una regularitat de pràctica. Les pràctiques esportives susciten noves apropiacions territorials. Els esportistes, sobretot aquells amb un alt capital cultural i econòmic, ja no en tenen prou amb els espais pròxims o concebuts per a la pràctica de l'esport (Puig, 1990).

L'evolució del turisme

El turisme continua la seva ascensió imparable cap a convertir-se en la

primera font de riquesa mundial. Això ja és així en el cas de l'Estat espanyol, on representa el 9,4 del seu producte interior brut; finança altres sectors de l'economia; equilibra la balança de pagaments, i té uns efectes socials, culturals, econòmics, territorials i ecològics transcendents.

Però des de fa una dècada, el turisme ha començat a canviar. Això es nota en l'augment i la millora de la infraestructura de l'oferta turística i en el creixement espectacular d'una demanda amb major experiència en aquesta activitat, que fa que el turista sigui més crític. També els nous valors que regeixen l'oci i la presència creixent de l'esport (sigui a través de l'esport-espectacle o de l'esport-pràctica) en la vida dels ciutadans han anat transformant les motivacions dels turistes que, d'una actitud passiva, evolucionen cap a una de més activa.

D'altra banda, i a l'Estat espanyol en particular, la mala planificació d'aquest recurs econòmic tan important comença a produir els seus efectes i cada vegada són més les veus que demanen un augment de la qualitat de l'oferta turística, tant de la infraestructura pública (comunicacions, neteja, etc.) com dels allotjaments i serveis oferts als turistes.

Una relació molt profitosa

A més de l'interès intrínsec que té el desenvolupament del binomi esport-turisme, els fruits que poden ser nombrosos i abraçar un camp molt ampli: Per sobre de tot, beneficiarà la societat en general, tot servint a aquestes noves exigències que planteja la població, i, per què no, creant nous hàbits de pràc-

tica física en grups fins ara inactius, i així sumar-se a l'intent de millorar el nivell de vida dels ciutadans, en aquest cas de la seva pràctica turística.

García Ferrando ens ho explica. Basant-se en el seu estudi sociològic sobre els hàbits esportius dels espanyols, afirma que, d'una banda, hi ha un elevat percentatge de persones que abans feia esport i que ara no en fa, i de l'altra, constata que hi ha una determinada "necessitat expressada" de fer pràctica esportiva. García Ferrando en conclou que no cal establir una relació dicotòmica en la pràctica físico-esportiva sinó més aviat una lògica cíclica, que defineix períodes d'activitat i d'inactivitat successius (García Ferrando, 1991). L'oferta turística-esportiva es converteix, doncs, en un immillorable camí per al retorn a la pràctica (taules 2 i 3).

Aquesta acció beneficiosa es materialitza també en altres camps:

En la infraestructura turística pública i privada.

- Possibilitarà l'ampliació de la temporada turística ja que, d'una banda, pot aconseguir augmentar els dies d'estada en incrementar el ventall d'opcions de l'oferta i, de l'altra, pot fer atractiu el producte català i el de l'Estat espanyol en temporada baixa.
- Incrementarà la renda obtinguda.
- Augmentarà el nombre de turistes que ens visiten en presentar una oferta més atractiva.
- Hi haurà una valoració i amortització més ràpida de les inversions realitzades, com són ports, aeroports, instal·lacions esportives, etc.
- Ajudarà a completar l'oferta del

Taula 2. INTERÈS I PRÀCTICA D'ALGUN ESPORT (GARCÍA FERRANDO, 1991)

Interessat, creu que practica suficient	15 %
Interessat, creu que practica insuficient	26 %
Interessat, abans practicava, però ara no	25 %
Interessat, encara no ha practicat	14 %
No interessat	20 %

Taula 3. A QUÈ LI AGRADARIA A LA POBLACIÓ ESPANYOLA DEDICAR EL SEU TEMPS LLIURE? (GARCÍA FERRANDO, 1991)

Estar amb la família	26 %
Fer esport	23 %
Sortir d'excursió	22 %

turisme d'interior, element fonamental de la política turística de l'Estat.

- Per últim, s'avançarà a totes aquelles iniciatives que, venint de l'estranger, intentaran introduir-se progressivament al nostre país.

En la població turística, en assumir una sèrie de funcions en el camp sociocultural.

- Una funció d'adaptació i integració en el grup.
- Una funció educativa, de millora tècnica.
- Una funció higiènica i correctiva, en la mesura que permet compensar certs desequilibris.
- Integració al medi acollidor (OMT, 1985).

En l'Administració pública. A més del que ja ha estat anunciat permetrà:

- Dinamitzar àrees en procés de despoblació important.
- Amortitzar i rendibilitzar la infraestructura esportiva.

En el llicenciat en Educació Física, oferint-li unes possibilitats riques i interessants per desenvolupar la seva tasca.

El paper del llicenciat en Educació Física en el món de l'esport i del turisme

Els llicenciats d'INEF poden tenir un lloc molt important en aquest camp que ara es comença a definir. Des de

les agències de viatges fins a l'animació turística-esportiva, passant pel seu paper, que de mica en mica es va consolidant, en l'administració municipal, o en la formació de tècnics, s'obre un ventall de possibilitats molt ampli.

Les agències de viatges

Les agències de viatges que tenen alguna relació amb l'esport, l'estableixen a diferents nivells:

- Enviant esportistes i directius a competicions nacionals o internacionals.
- Preparant des de desplaçaments fins a veritables "paquets" (viatge, allotjament i entrada) per a espectadors d'esdeveniments esportius.
- Organitzant programes d'interès esportiu: estades en centres on sigui possible la pràctica físico-esportiva o programes que representin una activitat esportiva (sortides a la neu, *trekkings*, etc.).

Alguns llicenciats han iniciat ja el camí a les agències de viatges. El seu paper com a assessors i coordinadors de les activitats físico-esportives ha estat valorat. Tot i així, alguns tècnics turístics consideren que aquests llicenciats tenen una visió massa higiènica de les activitats que es realitzen, les perceben com un mitjà de manteniment més que no pas com una forma d'oci. Cal que els tècnics que provenen del nostre camp comprenguin que l'objectiu primer de la seva tasca en el món del turisme és dinamitzar la capacitat física de l'individu, no pas millorar-la. S'ha d'intentar ser una font de creació a partir dels diferents coneixements que s'han aconseguit durant la carrera.

L'animació turística-esportiva

L'Organització Mundial de Turisme constata que l'"animació és una activitat poc coneguda, amb uns continguts i unes formes molt diferenciades, que tenen en comú el fet de relacionar-se sobretot amb el temps de vacances, amb el temps privilegiat de l'oci associat a una experiència turística" (OMT, 1985).

No hi ha una única definició d'"animació turística", però considero que la millor és aquella que la defineix com l'activitat que busca assegurar les funcions d'esbarjo durant l'activitat turística, és a dir, que aconsegueixi la distensió i el repòs, la diversió i la distracció, i el desenvolupament personal físic i psicològic del turista, usant els mitjans necessaris: activant-lo i/o organitzant-lo.

Aquest és un camp molt oblidat en l'oferta de serveis dedicada al turisme. Actualment només funcionen dues agències i una escola d'animadors turístics en tot l'Estat espanyol. Molts hotels cerquen el seu personal a l'estranger o, senzillament, hi dediquen els tècnics de l'espectacle nocturn.

Des d'oferir animació esportiva als allotjaments turístics, fins a formar animadors esportius en el marc públic o privat (agències d'animació turística, clubs, etc.), passant pel treball en el mateix allotjament (assessorament envers les instal·lacions esportives, envers les activitats a desenvolupar i al personal a contractar, organització i administració de l'animació esportiva, etc.) cal que el llicenciat d'INEF es comenci a plantejar la seva utilitat en aquest camp.

Aquestes noves propostes han de servir a un objectiu recreatiu de la pràctica esportiva; una dimensió psicològica d'evasió, però també de creació, una dimensió social d'integració i gaudi amb el grup, i també, per què no, una possibilitat de millorar físicament i tècnica.

L'administració municipal

Les diferents administracions públiques es veuen, evidentment, implicades en l'objectiu del desenvolupament turístic de la seva zona i per això han d'intentar millorar l'oferta existent.

En cas del voler introduir l'activitat físico-esportiva com una nova possibilitat en aquesta oferta, la seva tasca principal ha de ser la de coordinar les diferents administracions perquè això sigui possible, comesa que fins ara, i amb poques excepcions, ha restat totalment oblidada.

Els municipis és on tota aquesta coordinació de l'Administració estatal i autonòmica ha de definir-se d'una manera més tangible. Tot i els desavantatges de la major inversió econòmica, la necessitat d'augmentar el personal qualificat i el volum d'activitat, els beneficis per als municipis són evidents. Per això presentem quines són les diferents formes que presenten les activitats dels ajuntaments en el camp del turisme esportiu:

En l'àmbit administratiu, es comencen a crear departaments turístico-esportius que coordinen totes dues regidories amb l'objectiu d'impulsar l'arribada del turisme esportiu, coordinar les seves necessitats i consolidar la imatge turístico-esportiva del municipi (Benalmàdena, 1989) (taula 4).

Organització de tornejos, competicions, exhibicions amb l'objectiu de:

- Convocar competidors, directius, espectadors, etc., al municipi amb tot el que representa d'ocupació hotelera, etc.
- Promoure el nom i la imatge del municipi.
- Potenciar tècnicament i motivacionalment, determinades pràctiques esportives.
- Millorar l'espectacle esportiu establint contacte amb equips d'altres països.

Cedir l'ús de les instal·lacions municipals a la població turística o a entitats esportives estrangeres (clubs, federacions, etc.), amb gestió privada o no, per tal d'afavorir l'amortització d'una estructura que després del període escolar queda oblidada.

Organitzar activitats pròpies de la campanya esportiva municipal que admetin la participació activa de la població turística, com són programes de manteniment físic o activitats per a la tercera edat. Anant més enllà, alguns ajuntaments realitzen ja intercanvis de grups de manteniment físic, com a Puerto de la Cruz (Tenerife).

Organitzar cursos de determinades especialitats esportives per a edats infantils i juvenils amb activitats físiques recreatives complementàries (campus de bàsquet, etc.).

Des de la mateixa regidoria, o el nivell tècnic determinat, el llicenciat ha de promoure la coordinació amb l'administració turística corresponent. La creació del Departament Turístic-Esportiu ens sembla una bona idea, i potser és aquí on es pot trobar un camp interessant i ric d'actuació

Taula 4. UN DEPARTAMENT TURÍSTICO-ESPORTIU TIPUS

Regidoria de Turisme	Patronat Esportiu Municipal
DEPARTAMENT TURÍSTICO-ESPORTIU	AAVV Hotels
Personal: 1 Tècnic	
Pressupost: 2.000.000 ptes. (considerant només el pagament del personal i incloent la resta de les despeses de material de promoció a Regidoria i Patronat).	
Finançament: Únic (a càrrec de l'ajuntament) o compartit (entre ajuntament i hotels on s'allotgin els esportistes).	

amb l'organització dels programes corresponents.

La formació de tècnics

La formació de tècnics turístics s'ha caracteritzat fins ara per les seves "insuficiències, una certa incoherència, una orientació gens ortodoxa, una descoordinació a tots nivells i una rigidesa que ha contrastat amb la dinàmica del sector" (Miguelsanz, 1988).

A la Primera Trobada Internacional Esport i Turisme, es van plantejar una sèrie de proposicions que es referien als tècnics turístic-esportius que recullo i reestructuro.

El projecte de reforma hauria d'incloure la formació i la titulació de tècnics especialistes en activitats de muntanya, nàutiques i aquàtiques, i de tècnics especialistes en activitats físico-esportives i d'animació orientada al turisme. Aquesta formació es podria realitzar dins de la Formació Professional, mòdul 2. (La ini-

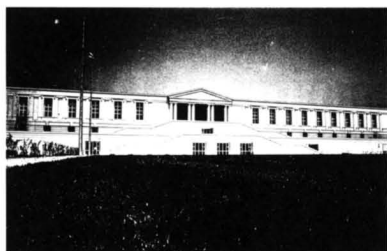
ciativa privada podria formar els seus tècnics sempre que s'adaptessin a la legislació oficial.). Sens dubte, el llicenciat en Educació Física hi hauria d'instituir bona part de l'educació.

D'altra banda, caldria reconèixer el Tècnic en Gestió i Administració d'Infraestructures Turístic-Esportives que podria ser un llicenciat en Educació Física amb una formació més àmplia (marketing, idiomes, etc.).

Les activitats per a les escoles i els grups de la tercera edat

Des de la posició de dinamitzador de poblacions infantils i ancianes, el llicenciat ha de promoure la introducció progressiva d'activitats físico-recreatives en les diferents programacions de viatges o sortides que s'organitzin. Aquesta pot ser una manera d'introduir aquestes poblacions en l'àmbit de la pràctica recreativa.

En els últims anys es comencen a

organitzar en algunes escoles i instituts les anomenades setmanes "blanques" o "blaves". És una iniciativa que caldria consolidar i canviar els fins ara habituals "viatges de fi de curs" de caràcter passiu, per sortides relacionades amb les activitats a la natura, que ofereixen moltes més possibilitats i que són més formatives donada la pluridisciplinarietat que permeten i els valors que promouen.

En una demostració clara de la longevitat de l'activitat esportiva, als grups de la tercera edat també se'ls apropa a la pràctica física. Amb aquest tipus de població coordinar l'activitat turística i esportiva pren una importància cabdal si se la vol dinamitzar amb èxit. Un exemple de llarga tradició i potencial a Europa (18 milions de practicants) és el senderisme, activitat especialment indicada per a aquest sector.

Un viatge que tot just comença

Perquè aquest camp que se'ns mostra tan encoratjador doni els seus fruits, encara cal endegar un bon nombre d'iniciatives i reformes:

D'investigació i recerca, per conèixer

amb més profunditat i amplitud l'actitud, motivació, reaccions, etc., de la demanda turística. Per determinar l'estat dels espais esportius d'ús turístic i conèixer noves formes d'amortitzar l'infraestructura ja creada, etc.

De formació, de cara a la llicenciatura d'INEF, modificant el pla d'estudis i incorporant-li àrees de màrketing, de política turística i, sobretot, d'idiomes i d'activitats recreatives per al turisme. Però també quant als estudis de turisme, regulant-los, homogeneïtzant-los i posant-los al nivell que es mereixen.

D'informació i promoció, de la nostra oferta, dels nostres recursos.

De coordinació entre les diferents administracions públiques encarregades de l'àmbit esportiu i turístic, i entre les diferents entitats privades (T.O, agències de viatges, allotjaments turístics, agències d'animadors, etc.) per evitar travesses en solitari, per amortitzar estructures ja creades i per oferir una oferta sòlida i eficaç.

D'ajuda institucional a les nostres ofertes, a la creació i a la millora de la

infraestructura esportiva turística (reduint impostos i regulant compensacions), a la formació de nous tècnics, etc.

De creació i millora de nous programes esportius en l'àmbit turístic, aprofitant l'estructura dels municipis, utilitzant els serveis dels allotjaments turístics organitzats i administrats a través de les agències de viatges.

Notes

1. Un clar exemple de com són d'importantes les relacions entre l'esport i el turisme en l'àmbit municipal és la profunda restauració de l'oferta hotelera barcelonina que ha provocat la celebració de les Olimpíades.

2. Per tenir una idea de quines poden ser les bases per a la planificació d'un turisme amb oferta esportiva en l'àmbit municipal, consulteu l'exposició del representant de l'Ajuntament de Puerto de la Cruz a Jornadas 1989.

BIBLIOGRAFIA CITADA

AUTORS DIVERSOS, "Jornadas sobre ocio, turismo y deporte", Gran Canaria, setembre 1974.

BAITSCH et al., *El deporte a la luz de la ciencia*, DNEF, Madrid, 1989.

CAGIGAL, José Ma., "Deporte y Turismo. Filosofía y análisis psicosocial", ponència presentada en el marc del curs monogràfic "El deporte como elemento de promoción y atracción turística", Madrid, juny 1981.

DE KNOP, "Sport for All", doctoral course at the INEF-Barcelona, Brussel·les, 1988.

GADEA, "Reciente evolución de la actividad turística española y previsiones de futuro", dossier enviat a l'autor, Madrid, 1987.

GARCÍA FERRANDO, Manuel, *Hábitos deportivos de los españoles*, Instituto de Ciencias de la Educación Física y Deporte, Madrid, 1986.

GARCÍA FERRANDO, *Las motivaciones deportivas en el turismo actual*, dins "2o Encuentro Deporte y Turismo", Madrid, 1991.

HEINEMANN, "The Future of Sports: Challenge for the Science of Sport", *I.R.S.S.*, Múnic, 1986.

MIGUELSANZ, Angel, "Turisme: Tecnologia i futur", *Aula Debat*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1988.

OMT, *El papel de la animación turística en el desarrollo de las "vacaciones activas" y del "turismo temático" para favorecer el enriquecimiento de la experiencia de las vacaciones*, Madrid, 1985.

PUIG, BURRIEL, MASNOU, IBÁÑEZ, "L'esport com a generador de mobilitat i estructurador de l'espai", a Puig i Zaragoza, *Oci, Esport i Societat*, PPU, Barcelona, 1990.

RACIONERO, Luis, *Del paro al ocio*, Anagrama, Barcelona, 1983.

BIBLIOGRAFIA SOBRE EL TEMA

AGENTTRAVEL, "Vital Club", *Agenttravel*, n. 31, març 1990, p. 51.

ALBERT PIÑOLE, Isabel, *Gestión y técnicas de agencias de viajes*, Síntesis, Madrid, 1989, pp. 25-30.

BARBA, Carles, "El turisme ja no raja", *Set Dies d'Actualitat*, n. 7, Barcelona, desembre 1989, pp. 60-64.

BERTRANA, François, "Dosier de animación turística", curs impartit al CETT de Barcelona, 1987.

BOLLEN, K.; et al., *Rationalisation de la Politique Sportive en Europe*, Katholieke Universiteit Leuven, Lovaina, 1982.

BORRÀS, Tòfol, "L'animació turística-hotelera", *Inter-Acció 84*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1984.

C.S.D., *Censo de las instalaciones deportivas de la Comunidad de Cataluña 1987*, Madrid, 1988, pp. 57-69.

DE KNOP, Paul, "The reciprocal development of sport and tourism", *International Review for Sociology of Sport*, citat per: Boixeda, Agustí en el Primer Encuentro Internacional "Deporte y Turismo", Madrid, gener 1990.

DONNELLY, Peter, *The right to wander: Issues in the leisure use of countryside and wilderness areas*, conferèn-

cia presentada al Congrés Mundial de Sociologia, Madrid, juliol de 1990.

FIGUEROLA PALOMO, Manuel, "Márketing de los servicios de las empresas turísticas", *Estudios Turísticos*, n. 100, 1988, pp. 75-90.

GIRÓ, Carmen, "Animación turística: ¿necesidad o lujo?", *Tecno*, n. 295, Barcelona, novembre 1989, p. 34.

HAHN, H; FINGER, K., *Animation im Urlaub*, Starnberg, 1975.

HATHERLEY, Karen, "Turistas, torpedos a la deriva", *Integral*, n. 135, març 1991, Barcelona.

HOLLIER, Robert, "Europa: Receptivo de nuevas formas de turismo", comunicació de les Jornades sobre Noves Formes de Turisme, Huelva, 1987.

HORIZONTE 1990. *El año de España*, Editur, Madrid 1985.

HORIZONTE 1992. *El año de España*, Editur, Madrid, 1987.

I.S.C.O.M., *Politica del Turismo. Terzo Rapporto*, Instituto per gli studi e documentazione sul commercio, turismo e servizi, Milà, abril-setembre, 1989, pp. 391-392.

JAKOB, Didier, "La salle de musculation. Une animation de poids", *O.T.*, febrer-març, 1990, Velizi, p. 208.

Llibre blanc del turisme a Catalunya, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1983, pp. 306, 336.

OMT, *Identificación y evaluación de los factores permanentes y nuevos y las motivaciones de vacaciones y viajes que influyen sobre las características de la demanda turística actual y potencial, nacional e internacional*, Madrid, 1985.

OMT *Identificación de los mercados turísticos potenciales. América*, Washington, 1987, p. 25.

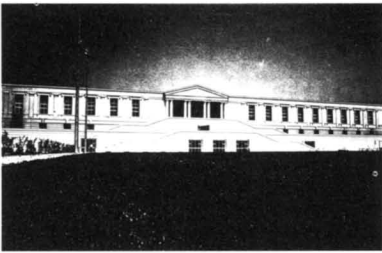
PEARCE, P.L., *The social psychology of Tourist Behaviour*, Oxford, 1982, p. 129.

PSOE, "Turismo y modelo de desarrollo", *Cuadernos de debate. Programa 2000*, Madrid, 1989, pp. 2-16.

RAMIS, Sergi, "Las dos caras del turismo", *Integral*, n. 135, març 1991, Barcelona.

RAYNOUARD, Yves, *El turisme social*, Pleniluni, Massy, 1986, p. 113.

SECRETARÍA GENERAL DE TURISMO, "Encuesta so-

bre las vacaciones de los españoles en 1985", *Estudios Turísticos* 90, Editur, Madrid, 1986, pp. 58-61.

- "Política Turística", comunicación de las Jornadas sobre Nuevas Formas de Turismo, Huelva 1987.

- *Estudio sobre el nivel de satisfacción y deseos del turismo extranjero respecto al producto español*, S.G.T., Madrid, 1987, pp. 6, 7, 25, 40.

- *Anuario de Estadísticas de Turismo*, Madrid, 1988, p. 317.

"Vacaciones de los españoles, 1987", *Estudios Turísticos*, 102, Madrid, 1989, p. 21.

- "Estudio sobre el nivel de satisfacción y deseos del turismo

extranjero respecto al producto español", *Estudios Turísticos* 101, Madrid, 1989, p. 40.

- *Estudios Turísticos* 101, Editur, Madrid, 1989, p. 27.

SERRANO SÁNCHEZ, J. Antonio, "Posibilidades reales de colaboración entre el deporte y el turismo", ponència presentada per l'autor al I Congrés sobre Turisme i Esport, Madrid, gener 1990.